

Reflektioner om historikernas roll i den finländska utredningen om barnskyddets historia

MATIAS KAIHOVIRTA*, HANNA LINDBERG**
& PIRJO MARKKOLA*** *Åbo Akademi & Tammerfors universitet*

Utredningens målsättningar, syfte och metod

Sommaren 2014 inleddes en utredning om vanvård och missförhållanden inom barnskyddet i Finland. Efter modell av de utredningar som gjorts på samma tema i andra europeiska länder, initierade Social- och hälsovårdsministeriet utredningen som skulle kartlägga erfarenheter av missförhållanden under perioden 1937–1983, det vill säga tiden då den första barnskyddslagen¹ i Finland var i kraft. Efter konkurrensutsättning placerades utredningen till institutionen för historia och etnologi vid Jyväskylä universitet.² Där har historiker, etnologer och forskare i socialt arbete genomfört utredningen vars slutrapport publicerades april 2016. I denna korta essä kommer några av oss som har deltagit i utredningen ge en kort presentation av projektet och reflektera kring historikernas roll i en utredning som lyfter fram personliga såväl som samhällseliga trauman.

Utgångspunkten för utredningen var antagandet att barnskyddet inte alltid har kunnat garantera en barndom fri från missförhållanden, vanvård och våld för de barn som placerats på barnhem eller i fosterfamiljer. När man planerade den finländska utredningen definierade Social- och

* Fil. dr i historia

** Fil. dr i historia

*** Prof. i historia

1. I Finland går den sociala barnvården under namnet barnskydd medan barnskyddslag är det samma som barnvårdslag.

2. Även två forskare från Åbo Akademi deltog i projektet och ansvarade för de intervjuer som gjordes på svenska. Dessa gjordes med finlandssvenska informanter, men även med sverigefinnar som inte längre kände sig bekväma att tala finska.

hälsovårdsministeriet tre målsättningar.³ För det första skulle man utreda de omhändertagna barnens erfarenheter av missförhållanden och orättvisor inom barnskyddet. Projektets första syfte handlar således om kunskapsproduktion: man behöver kunskap om missförhållanden i den sociala barnavårdens historia. För det andra skulle dessa missförhållanden få ett offentligt erkännande för att visa att de tas på allvar och att de personer som har erfarenhet av dem har fått sin röst hörd. Därmed har utredningen en viktig moralisk och etisk dimension. För det tredje var målsättningen att dra lärdom av de fel som tidigare har begåtts och att kunna beakta dessa då dagens barnskydd utvecklas. Projektet gav rekommendationer till myndigheterna gällande vad som anses vara god praxis inom den sociala barnvården.⁴

Utredningens huvudsakliga källmaterial består av frivilliga intervjuer. Vem som helst med egna erfarenheter av barnskyddet under forskningsperioden kunde anmäla sig som frivillig att intervjuas. Vi riktade oss till omhändertagna barn, anställda inom barnskyddet eller familjevårdare som var verksamma från 1930-talet till 1980-talets mitt. Dessa grupper bestod alltså av individer som varit såväl offer för och vittnen till vanvård samt personer som själva ansåg sig vara skyldiga till missförhållanden och vanvård. Man har beräknat att cirka 150 000 barn var omhändertagna i Finland från 1937 till 1983 och det var i första hand denna grupp som utredningen ville nå. Hurdana erfarenheter hade dessa barn av barnskyddet och vilka aspekter av det förflutna ville de lyfta fram? Av särskild betydelse för utredningen var erfarenheter av vanvård, vilket betydde att det var viktigt att intervjuerna bringade klarhet i hur missförhållanden såg ut, och att dessa rättades till.

Under en relativt kort period har vi intervjuat knappt 300 informanter (299), varav cirka 90 procent tillhör gruppen omhändertagna barn. 58 procent av dem som intervjuats är kvinnor och majoriteten har erfarenheter av barnskyddet från 1940-talet till 1960-talet. Eftersom intervjuerna berörde känsliga minnen och traumatiska erfarenheter var det

3. *Selvitystyön suunnitelma: Epäkohdat ja kaltoinkohtelu lastensuojelun sijaishuollossa 1930- ja 80-lukujen välisellä ajanjaksolla* [Utredningens arbetsplan: Missförhållanden och vanvård av barn inom barnskyddets vård utom hemmet under perioden 1930–1980] (Helsingfors 2013).

4. Kirsi-Maria Hytönen; Antti Malinen; Paula Salenius; Janne Haikari; Pirjo Markkola; Marjo Kuronen & Johanna Koivisto, *Lastensuojelun sijaishuollon epäkohdat ja lasten kaltoinkohtelu 1937–1983* [Missförhållanden och vanvård av barn inom barnskyddets vård utom hemmet 1937–1983] (Helsingfors 2016). Med svenskt sammandrag.

viktigt att alla informanter själva fick välja om de ville kontakta oss eller inte. Projektet informerade om möjligheten att bli intervjuad men vi ansåg det inte vara vår uppgift att söka personer som hade varit omhändertagna eller hade andra särskilda erfarenheter gällande det offentliga barnskyddet. Vi poängterade också att de intervjuade när som helst fick avbryta intervjun, om de inte ville eller orkade tala om sina erfarenheter.

Information om utredningen spreds genom media, pensionärsorganisationer och sociala myndigheter samt frivilliga organisationer som arbetar inom socialsektorn. Majoriteten av intervjuerna gjordes i södra och västra Finland, men den geografiska spridningen inkluderade Sverige i väst, ryska gränsen i öst samt norra Finland. Intervjuerna gjordes huvudsakligen hemma hos informanterna eller i offentliga lokaler, som bibliotek, universitet eller i andra arbetsrum, nära informanternas hemtrakter. Det förekom även några telefonintervjuer med informanter bosatta utomlands.

Utmaningar i tolkningen av intervjuer

Intervjuer med informanter som har svåra och traumatiska erfarenheter är på många sätt en utmaning. Det var inte alltid lätt för informanterna och inte heller för intervjuarna att exponeras för erfarenheter av vanvård, våld och sexuella övergrepp. Många informanter hade hållit sina erfarenheter hemliga för familj och vänner. Andra informanter hade analyserat sina erfarenheter mycket grundligt och kunde erbjuda en detaljerad analys åt intervjuaren. Med tanke på intervjuernas karaktär var det ytterst viktigt att all information behandlades konfidentiellt och att person- eller institutionsspecifik information inte samlades in under intervjuerna.

Av intervjuerna som analyserats framgår överraskande många problem med placeringen i fosterhem. Samma fenomen har man konstaterat i Sverige. Lämpligheten i valet av fosterhem och fosterföräldrar har inte granskats grundligt och övervakningen av hemmen har ofta varit otillräcklig. Många informanter berättar att kontakten med den biologiska familjen bröts. Syskon skiljdes åt och barnen fick inte ta kontakt med sina släktingar. I vissa fall skickades barn tillbaka till sina föräldrar som inte kunde ta hand om dem; detta kunde till och med förorsaka större problem för barnen. Myndigheterna var inte alltid intresserade av att ge stöd åt den biologiska familjen och hjälpa dem att lösa problemen.

Vi har också konstaterat att det fanns vissa handlingsmönster som var specifika för institutionerna ifråga. Det fanns en icke uttryckt sanktion av att barn upplevde rädslor för andra barn: rädsla och våld verkar ha varit ganska vanliga i vissa barnhem och skolhem. Brist på resurser, i synnerhet gällande personal, har varit allmän fram till 1970-talet. I barnhemmen fick man vård men ingen omsorg. Däremot har vissa problem blivit svårare under den senare delen av undersökningsperioden. Missbruk av alkohol, narkotika och övriga rusmedel har blivit vanligare ju närmare vår tid man kommer.

Vi föreslår att det i vissa fall är möjligt att tala om ”dubbel vanvård”. Några av våra informanter berättade att de anmälde vanvården, besökte socialmyndigheterna och bad om hjälp – utan att detta beaktades av myndigheterna. I några fall har informanterna som vuxna läst sina egna dokument där dessa besök rapporterades, men ingenting åtgärdades. Några få informanter lyckades lämna våldsamma fosterföräldrar och fick en bättre placering, antingen för egen räkning eller för sina syskons. Men inte ens släktingar kunde man lita på. Några informanter har berättat att de fick tjäna som gratis arbetskraft hos släktingar och behandlades illa av dem.

Några kontextsynpunkter i utredningsarbetet

När utredningen planerades, betonades det att barnskyddets historia skulle kontextualiseras, det vill säga att utredningen skulle analysera barnskyddet utgående från samtida värderingar och målsättningar. Därför var det viktigt att historiker fick en central roll i utredningen. Samtidigt var det emellertid av stor betydelse att utredningen genomfördes i samarbete med forskare inom andra expertområden, i det här fallet etnologi och socialt arbete. Etnologerna, som är specialister på minneskunskap, berättelser och erfarenheter, är bekanta med de metoder som utredningen arbetade med, medan forskare i socialt arbete känner till den sociala barnavårdens nutida arbetsmetoder och kan ta ställning till olika sätt att lösa nuvarande problem. Samarbetet mellan olika, men med varandra närliggande ämnesdiscipliner var viktigt, eftersom de olika disciplinerna med sina specialkunskaper kunde svara upp mot de metodiska och forskningsetiska problem, som uppstår i en utredning av det här slaget.

Det historiker bistod med handlade om förståelsen av den historiska

kontexten. Vi ville analysera ramen för den första barnskyddslagen och undersöka frågor om gränsdragningar mellan tillåtna ageranden mot barn och vad som var förbjudet. I utredningen kom vi fram till två huvudsakliga sätt som den historiska kontexten har tolkats felaktigt. Å ena sidan tänker man att våld mot barn och vissa former av vanvård var allmänt accepterade fenomen i det gamla bondesamhället och således också i början av forskningsperioden fram till 1960-talet. Så var det inte. Vården av de omhändertagna barnen var reglerad. Grovt våld var förbjudet och fördömdes av samtida människor. Fysiskt straff förbjöds i barnhem i början av 1950-talet och i skolhem 1965. Vi har hittat bevis för att myndigheterna försökte kontrollera förhållandena på institutioner och att undermåliga barnhem och skolhem granskades av Socialministeriet. Efter andra världskriget var frivilliga organisationer, till exempel kvinnoföreningar och vänstersinnade politiska grupper, snabba att avslöja institutioner som hade ett tvivelaktigt rykte. Det står klart att vanvård av barn inte var allmänt accepterat under perioden 1937–1983. Problemen diskuterades i tidskrifter samt av riksdagen och en del missförhållanden rättades till, men dessa åtgärder var inte tillräckliga för att lösa alla problem.

Å andra sidan leder projiceringar av nutida värderingar på förflutna förhållanden inom barnvården också till feltolkningar. Det som vi nu tolkar som missförhållandena har i vissa fall varit allmänt godkända beteendemönster eller förhållanden. Uppfostran till arbete ansågs vara nyttig och hårt arbete var en vanlig del av barndomen, i synnerhet på landsbygden. I vissa fall tvingades dock de placerade barnen att arbeta hårdare än familjens biologiska barn, vilket i sig var en form av vanvård. Den materiella standarden i en normal familj var mycket lägre än den är i dag och till exempel tillgången till varierad kost, ändamålsenliga kläder, kvantiteten av leksaker eller andra senare vanliga konsumtionsvaror kan inte mätas med dagens mått. Synen på uppfostran och barnets bästa har också förändrats och det är historikernas uppgift att kunna bedöma uppfostringspraktiker enligt den samtida standarden.

Utredningen i kontext

Det är inte enbart berättelserna och erfarenheterna av vanvård i barnskyddet som behöver förstås kontextuellt. Det gör också själva utred-

ningen.⁵ Varför anses det viktigt att göra en sådan utredning i dag och hur kan en utredning om vanvård av omhändertagna barn i Finland förstås utifrån de förändringar som ägt rum under senaste årtionden gällande historiekultur och historiebruk? Hur påverkar det här tolkningen av intervjuerna och utredningens resultat?

De olika slags utredningar om missförhållanden i det förflutna, där samhället och statsmakten ansetts vara ansvarig för att övergrepp och andra missförhållanden har kunnat ske, kan betraktas utifrån ett historiskt landskap som formats under de senaste årtionden och där moralhistoriska frågor alltmera framstått som viktiga.⁶ Det som förenar Finlands, Sveriges och andra europeiska länders uppgörelseprocesser med det förflutna under de senaste åren kan uttryckas på det sätt som historikern Klas-Göran Karlsson gör i sin studie av förintelsens historiebruk i det samtida Europa:

Det moraliska bruket, som ofta orienteras mot det konkreta och enskilda människoödet och den 'lilla' historien, framträder starkt och kan bli en viktig förändringskraft i en situation i vilken en funktionellt inriktad, kulturellt okänslig statsmakt av olika anledningar plötsligt utsätts för kritik för att viktiga delar av det förflutna undanhållits medborgarna.⁷

Alltjämt blir det viktigt för historiker som verkar i olika slags offentliga utredningar av till exempel barnskyddets förflutna, att försöka hålla sig utanför de samtida berättelserna som antingen framställer välfärdstatens historia i positiv dager eller som förhåller sig kritisk till det förflutna. Historikerna Urban Lundberg och Mattias Tydén förespråkar en "tredje väg" med vilket historikerna strävar efter att närma sig det

5. Johanna Sköld & Shurlee Swain (red.), *Apologies and the Legacy of Abuse of Children in 'Care': International perspectives* (Basingstoke 2015).

6. Jan Löfström (red.), *Voiko historiaa hyvittää? Historiallisten vääryyksien korjaaminen ja anteeksiantaminen* [Kan historien gottgöras? Upprättelsen och förlåtandet av historiska oförrättelser] (Helsingfors 2012); Kaisa Vehkalahti, "Se virallinen tarina? Lastensuojeluarkistojen hiljaisuuksia" [Den officiella historien? Tystnader i barnskyddsarkiven], i Antti Häkkinen & Mikko Salasuo (red.), *Salattu, hävetty, vaiettu: Miten tutkia piilossa olevia ilmiöitä?* [Hemlig, skamsen, förtegen: Hur undersöka undangömda fenomen?] (Tammerfors 2015); Elina Pekkarinen, "Näkymättömiksi suojellut lapset" [Osynliggjorda omhändertagna barn], i Antti Häkkinen & Mikko Salasuo (red.), *Salattu, hävetty, vaiettu: Miten tutkia piilossa olevia ilmiöitä?* (Tammerfors 2015).

7. Klas-Göran Karlsson, "Förintelsen och den europeiska historiekulturen", i Cecilia F. Stockholm Banke (red.), *Folkemord och historierevisionisme* (Köpenhamn 2002).

förflutna som en öppen process och att ta den tidsmässiga och rumsliga kontexten i beaktande.⁸ Dock kan en allt för stor grad av relativisering av det förflutna bli problematisk när vi har att göra med människors subjektiva erfarenheter av vanvård och övergrepp. Dessa erfarenheter kan vara svåra att kringgå eller förklara genom att hänvisa till dåtidens usla omständigheter i samhället eller bristfälliga samhälleliga resurser. Det har också varit viktigt för våra informanter att vi lyssnar på dem och tar deras erfarenheter på allvar, och vi anser att det är vårt moraliska ansvar att inte bortförklara den vanvård och våld som våra informanter har varit tvungna att härda ut.

Trots att vi formas av vår tids historiekultur kan man också tänka sig att historien och berättelser om det förflutna kan påverka nuet och hur framtiden gestaltar sig. Många informanter har berättat att det var möjligheten att bli hörd och således påverka uppbyggandet av ett bättre barnskydd som fick dem att kontakta utredningen och blottlägga sina känsliga och ibland helt hemlighållna erfarenheter. De ville lätta sin egen börda av traumatiska erfarenheter, men minst lika viktigt var att stå till tjänst för de utsatta barnen i dagens och framtidens samhälle.

Vi som arbetar med den här utredningen har ett ansvar både inför dem vars historia nu låter sig höras och inför det övriga samhället, som får ta del av berättelser om barnskyddets förflutna. Vi som är historiker kan visa hur barnskyddets tidsmässiga och rumsliga kontext har förändrats och hur varje generation agerat utifrån olika förutsättningar. Samtidigt utgår vi från vår tids utmaningar gällande hur samhället kan garantera den bästa tänkbara vården av barn som blir omhändertagna. Gällande det nutida barnskyddet och dess framtid är utgångspunkten att kunskap om vanvård som ägt rum i det förflutna visar att samhällets ansvar för omhändertagna barn ständigt bör påpekas och utvecklas. Historisk kunskap om barnskyddet kan förhoppningsvis ge bättre redskap och förutsättningar för att garantera att alla barn kan få en god och trygg barndom.

8. Urban Lundberg & Mattias Tydén, "Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning", *Arbejderhistorie* 2 (2008).

Den finländska utredningen i en transnationell kontext

Den finländska vanvårdsutredningen är ett resultat av att andra länder, inte minst de övriga nordiska länderna, genomfört motsvarande, av statsmakten finansierade och initierade vanvårdsutredningar. I mars 2015 presenterades den åländska utredningen om vanvård inom barnskyddet från 1953 till 1971. I Sverige och Norge har utredningarna lett till offentliga ursäkter och under en ceremoni den 18 september 2015 bad det åländska lantrådet Camilla Gunell om ursäkt för barnskyddets misslyckanden på Åland.⁹ Flera länder har även kompenserat en del av de drabbade ekonomiskt. Historikerna Johanna Sköld och Shurlee Swain sammanfattar syftet med olika internationella utredningar på följande sätt:

While the impetus, focus, structure and format of these inquiries varies, they share a commitment to listening to the testimony of victims/survivors and making recommendations about redress and reparation for past harm, as well as identifying and addressing the systemic issues which allowed such abuse to persist.¹⁰

Den finländska vanvårdsutredningen och dess målsättningar delar många av dessa syften, men det finns även vissa skillnader. Syftet att lyssna till offrens berättelser är explicit även i Finland. I utredningen betonar man den symboliska ersättningen, rätten att bli hörd. Däremot talar man inte om materiella ersättningar. Vad man vill är att kasta ljus över en mörk fläck i det finländska barnskyddets förflutna, men vad som händer efter en fördjupad förståelse har erhållits är svårt att förutspå. Till utredningens område hör även problem i barnskyddets organisering. Att dra slutsatser utgående från intervjuer och analysen av den historiska kontexten i syfte att ge rekommendationer till myndigheterna är ett sätt att lösa de strukturella problemen som finns inom den sociala barnvården och vården av de omhändertagna barnen.

9. Tal av lantrådet Camilla Gunell 18/9 2015; Sanna Roos & Liselotte Lund, *Det värsta var övergivenheten – det tog mer ont än alla slag”: En utredning om vanvård av samhällsvårdade barn på Åland under 1953–1971* (Mariehamn 2015).

10. Johanna Sköld & Shurlee Swain, "Introduction", i Johanna Sköld & Shurlee Swain (red.), *Apologies and the legacy of abuse of children in 'care': International perspectives* (Basingstone 2015) s. 2.